

УДК 340.111

А. В. Матвійчук*кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя
Державного університету інфраструктури та технологій***ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ОBOB'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ**

Одним із важливих завдань юриспруденції є формування усталеного понятійно-категоріального апарату й наповнення його відповідним змістом. У науці теорії права та конституційного права й донині залишається недослідженою низка важливих питань, до переліку яких, наприклад, належить розуміння обов'язків держави як правової категорії. Більше того, учені не виробили єдиного підходу щодо трактування такого поняття як «правова категорія», не виокремили системи складових цієї категорії, що нерідко зумовлює хибність розуміння правової сутності й самих обов'язків держави. Вчений Ф. Бекон завбачливо підкреслив: «... якщо самі поняття, будучи основою всього, сплутані й необдуманно абстраговані від речей, то нема нічого міцного в тому, що побудовано на них» [1, с. 315]. Практична необхідність дослідження обов'язків держави як правової категорії зумовлена визначенням міри, меж і тенденцій впливу держави на суспільство, потребою з'ясування порядку існування взаємодії держави з іншими інститутами суспільної влади, громадянами, суспільством загалом, завдяки чому уможливується об'єктивне формулювання поправок і змін до конституційного законодавства України.

Системний аналіз джерел права свідчить, що в національній і зарубіжній доктринах права питання обов'язків держави як правової категорії, є недослідженим. Жодної монографічної праці з цього питання немає. За винятком дослідження А. Худякова «Конституційно-правове регулювання обов'язків держави в Росії» (2012), яке ґрунтується на предметному аналізі законодавства Російської Федерації і не розкриває теоретико-правової сутності обов'язків держави як правової категорії.

Логіка дослідницького пошуку зумовлює необхідність окреслення відповідей на питання: що таке правова категорія, у чому полягає сутність обов'язків держави як правової категорії, які складові є невід'ємними від обов'язків держави як правової категорії.

Філософське розуміння змісту категорії здебільшого об'єктивується через систему найбільш загальних і фундаментальних понять, виокремлення та формування яких здійснюється в результаті науково-дослідницької діяльності. Відтак, дослідження обов'язків держави як правової категорії має висновуватися через формування предметного понятійно-категоріального апарату,

зокрема системи понять, що відображатимуть їхні загальні й спеціальні ознаки, сутність, специфіку тощо.

На нашу думку, правові категорії – це основоположні, фундаментальні наукові узагальнення про державно-правові явища, що об'єктивуються у певних поняттях (визначеннях, дефініціях), та відображають загальні й спеціальні властивості юридичних явищ, завдяки чому розкривається їхня сутність і зміст. Отже, обов'язки держави як правової категорії – це встановлена й гарантована необхідність дій держави (або утримання від них), що здійснюється носіями її обов'язків у спосіб та в межах, визначених конституцією і законами держави.

Інститут обов'язків держави як правової категорії має компонуватися з розгорнутої системи елементів, які можуть бути властиві обов'язкам, й інших суб'єктів публічної влади, проте відрізнятимуться від них своїм змістом, предметом відання, сферами поширення, специфікою, завданнями, порядком організації і гарантіями, тобто способом забезпечення їхнього виконання.

Першим елементом обов'язків держави як правової категорії є поняття, оскільки саме вони становлять висхідні теоретико-правові узагальнення, що лежать в основі категорії. Категорії, як доводив І. Кант, містять у собі всі поняття [2, с. 109]. Поняття не тільки є основою будь-якої категорії, наповнюють її певним змістом та зв'язками, а й, змістовно узгоджуючись між собою, задають певну динаміку розвитку самої категорії. Наукове пізнання об'єкта продукує появу якісної єдності понять, завдяки чому відбувається логічне, системне узгодження різновекторних знань. Відтак, постають питання: що необхідно вкладати у зміст «поняття» і яким має бути якісне «поняття»?

«Поняття» у філософії, як доводять енциклопедичні видання, це форма мислення, що відображає істотні властивості, зв'язки й відносини предметів і явищ. Натомість логіка визначає «поняття» як думку, у якій узагальнюються та виділяються предмети будь-якого класу за певними загальними й спеціальними ознаками. Основна логічна функція поняття полягає у виділенні загального, що досягається засобом вилучення від решти особливостей окремих предметів цього класу [3, с. 1051]. Семантична сутність «поняття» пояснюється як одна із форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності;

розуміння чого-небудь, що склалося на основі відомостей, власного досвіду.

Поняття, на нашу думку, це не процес мислення, а результат логічного системного узагальнення певних ознак, властивостей, якостей, станів тих чи інших явищ, предметів, речей, завдяки чому вони відрізняються один від одного. Відтак, формуючи такі поняття як «конституційні обов'язки держави», «правові обов'язки держави» та інші, ми зобов'язані виявити не лише те, навколо чого узагальнюються, компонується чи висновуються відокремлені нами поняття, а й указати чим вони відрізняються один від одного.

Що стосується відповіді на питання про якість «поняття», то доречно згадати висловлювання класиків. «Поняття» найбільш точно й повно відображатимуть дійсність лише тоді, коли вони будуть «обтесані, обламани, гнучкі, рухомі, релятивні, взаємопов'язані, єдині в протилежності, щоб охопити світ» [4, с. 131]. Отже, цінність понять полягає в тому, що вони відбивають сутність речей, явищ, предметів.

Критерієм можливості появи поняття слугує, на думку І. Канта, узагальнення, у якому необхідними умовами для формування цілого поняття виступає істинність всього того, що може бути виведено з нього, зрештою, повнота всього того, що може бути вилучено зі змісту поняття. Учений уявляв поняття, як щось ціле, «поділене на частини» [2, с. 110, 112–113].

Німецький учений Г. Лейбніц протиставив своє розуміння поняття: «Якби спільність поняття базувалася лише на підсумовуванні окремих одиничних випадків, тоді дедукція із загального положення була б *petitio principii*. ... спільність думок і понять заснована не на кількості випадків, що спостерігалися, а на якісній стороні думок і понять. Поняття треба розглядати не як результат арифметичного підсумовування, а як єдність логічного цілого» [5, с. 257]. Гегель розуміє поняття не як сукупність одиничного, а як істотну єдність генетичної конструкції, за допомогою якої воно утворене.

Будь-яке поняття є якісним, повним і науково обґрунтованим лише тоді, коли воно формується на основі системного, логічного узагальнення певних однопорядкових («координованих», а не «субординованих») у своєму внутрішньому зв'язку складових, які шляхом логічного їх виокремлення не тільки розкривають, деталізують, а й пояснюють зміст певного поняття. Відтак, поняття певного явища (предмета) формується із узагальненого логічно-смислового поєднання його ознак.

Ознака – це риса, властивість, особливість кого-, чого-небудь; предмет, зображення, що є знаком, символом, емблемою чого-небудь [6, с. 655]. Учені стверджують: «Хоча в понятті виділяється лише загальне, це не означає, що воно протистоїть

єдиничному та особливому. Загальне існує лише в окремому. Оскільки воно складає основу якісної специфіки окремих предметів, знання загального дає можливість пояснення окремого й особливого» [3, с. 372]. Із наведеного вбачається діалектична єдність обов'язків держави як загального (поняття обов'язків держави) та єдиничного (ознаки обов'язків держави).

Важливим елементом обов'язків держави як правової категорії є їхня специфіка. Слово «специфіка» (від лат. *specificus* – особливий) означає особливість, яка властива певному предмету, явищу; істотні ознаки, що відрізняють один об'єкт від іншого [7, с. 500]. Усі без винятку суб'єкти конституційно-правових відносин є носіями тих чи інших обов'язків. Обов'язки за своєю змістовною сутністю є однаковими, оскільки вони в імперативній формі вимагають від суб'єкта здійснення певних дій (або утримання від них). Обов'язки, як доводить Б. Ебзеєв, «пов'язують державу» [8, с. 12].

Водночас обов'язки суб'єктів конституційних правовідносин (держави, громадян, органів державної влади, політичних партій та ін.) об'єктивно мають певну особливість, оскільки різняться між собою сферою поширення, змістом та іншими показниками, завдяки чому такі обов'язки набувають відокремленої правової ідентифікації, своєрідності й винятковості. Так, Г. Шершеневич уважав, що специфіка правового обов'язку полягає в усвідомленій зв'язаності волі суб'єкта [9, с. 619–620]. Вочевидь таке визначення специфіки правових обов'язків не є досконалим, оскільки «пов'язаність» волі суб'єкта може бути зумовлена різними чинниками (наприклад, нормами моралі й етики, страхом, небезпекою та ін.), що не охоплює сферу правових обов'язків. У праві пов'язаність волі суб'єкта можлива лише нормами права. На нашу думку, специфіка обов'язків держави становить певну узагальнену, універсальну та вивершену якість її ознак і властивостей, що розкривається шляхом наукових досліджень.

Другим елементом обов'язків держави як правової категорії є їхній видовий склад. Постає питання: чи доцільно зараховувати видовий склад обов'язків держави до переліку елементів названої категорії? На нашу думку, так, оскільки тут діє універсальний науковий підхід: загальне розкривається через єдиничне й навпаки. Дослідження певного предмета чи явища, зокрема й обов'язків держави, має бути комплексним і багатоаспектним. Такий дослідницький підхід дає можливість на основі застосування різновекторних критеріїв класифікації обов'язків держави системно розкрити їхній зміст, визначити «масштаб» і сфери поширення, з'ясувати специфіку таких обов'язків, проаналізувати порядок їхнього нормативного закріплення, дослідити гарантії їх-

нього забезпечення тощо. Отже, вивчення видового складу обов'язків держави зумовлено предметними дослідницькими завданнями.

Третім елементом обов'язків держави як правової категорії є суб'єкти (носії) обов'язків держави. Ми оминемо наукову дискусію стосовно визначення поняття «держава», проте вкажемо, що держава, з одного боку, є реальним явищем, оскільки вона існує в системі суспільних координат, а з іншого – досить абстрактним, тому що обов'язки держави по суті покладено на широке коло суб'єктів конституційних правовідносин. «Держава – це просто сукупність людей, які управляють суспільством. Особи з управлінськими обов'язками знаходяться скрізь: у племені ірокезів, грецькому полісі, африканському вождівстві. Держава – це цілий апарат, тобто сукупність спеціалізованих організацій і установ, котрі отримують винагороду за виконання своїх обов'язків» [10, с. 24-25]. Водночас не всі суб'єкти «спеціалізованих організацій і установ» є носіями обов'язків держави, до того ж, не завжди їхні обов'язки позиціонуються як обов'язки держави.

Наступним, тобто четвертим елементом обов'язків держави як правової категорії є правове закріплення обов'язків держави, зокрема їхня інституціоналізація та нормативна регламентація. Постає питання: що потрібно розуміти під такими складовими як інституціоналізація та регламентація?

Поняття «інституціоналізація» (від лат. *institutum* – устрій, установа) уперше було введено в науковий обіг у 1908 р. і трактувалося як процес поєднання та оформлення певних структур для задоволення суспільних потреб.

Учені визначають поняття «інституціоналізація» по-різному, а саме: багатомірні процеси, що формують організацію індивідів, груп, соціальних одиниць і перетворюють їхні дії на соціальну систему [11, с. 365]; процес формального впорядкування норм певної соціальної цілісності [12, с. 134]; результат культурних реакцій на людські потреби; розвиток культури [13, с. 132]; процес закріплення певних форм поведінки на підставі відповідних компонентів свідомості та окремих дій [14, с. 43–45]. На думку В. Литвина, «інституціоналізація» є засобом формування державно-правових інститутів [15, с. 156–157].

Із наведеного вбачається, що поняття «інституціоналізація» має двояке трактування: у широкому значенні – це процес закріплення, конституювання інститутів у суспільстві, у вузькому – засіб формування державно-правових інститутів. Загалом ми підтримуємо крайню позицію вчених і вважаємо, що нормативна інституціоналізація обов'язків держави – це спосіб їхньої легалізації шляхом закріплення в нормативно-правових актах. Інституціоналізація, на нашу думку, є

висхідним елементом установчого процесу. Регламентація визначається як сукупність правил, що регламентують, регулюють, обмежують чию-небудь діяльність; інструкція, зведення правил для користування чим-небудь. Нормативна регламентація «охоплює не лише установчий процес, а й динаміку юридичного становлення і функціонування» [16, с. 46] обов'язків держави. Отже, поняття «нормативна регламентація» та «інституціоналізація» обов'язків держави є взаємопов'язаними, проте не тотожними, оскільки перше висновується з другого.

П'ятим елементом обов'язків держави як правової категорії є гарантії забезпечення цих обов'язків. Сутність цих гарантій вирізняється своєю сталістю, тому вона є однаковою для різних видів правовідносин, оскільки завжди полягає в «забезпеченні» чогось, натомість зміст гарантій визначається нормами конституції і законів держави, тому він може мати різну правову формалізацію (невтручання, забезпечення, гарантування, подолання, охорона і т. д.).

Специфіка гарантій цих обов'язків зумовлена, насамперед, суб'єктом гарантій, яким виступає така суверенна, політико-територіальна організація суспільства, що наділена публічною владою як держава. Українська держава, як і будь-яка інша національна держава, є особливим суб'єктом конституційно-правових відносин. Держава репрезентує широке коло суб'єктів державно-владних повноважень, які хоча й відрізняються між собою обсягом конституційної правосуб'єктності, проте є носіями обов'язків держави. Водночас правосуб'єктність держави не можна ототожнювати із сумарною єдністю правосуб'єктності носіїв її обов'язків. Держава перебуває вище всіх тих суб'єктів, на кого вона покладає виконання своїх обов'язків.

Інший аспект окресленої нами проблеми полягає в тому, що держава, з одного боку, інституційно виступає гарантом (або модератором) забезпечення реалізації системи обов'язків, носіями яких є різні суб'єкти конституційних правовідносин (фізичні та юридичні особи, спільноти, органи публічної влади), а з другого – сама потребує забезпечення гарантій для реалізації покладених на неї конституційних обов'язків.

Узагальнюючи наведене, доходимо таких висновків:

1) обов'язки держави як правова категорія – це встановлена й гарантована необхідність дій держави (або утримання від них), що здійснюється носіями її обов'язків у спосіб та в межах, визначених законами держави;

2) інститут обов'язків держави як правової категорії має компонуватися з системи елементів, які можуть бути властиві обов'язкам й інших суб'єктів публічної влади, проте відрізнятимуться

ся від них своїм змістом, предметом відання, сферами поширення, специфікою, завданнями, порядком організації і гарантіями, тобто способом забезпечення їхнього виконання;

3) складовими обов'язків держави як правової категорії є такі: поняття обов'язків держави, ознаки таких обов'язків та їхня специфіка, видовий склад обов'язків держави, суб'єкти (носії) обов'язків держави, правове закріплення обов'язків держави, гарантії забезпечення обов'язків держави.

Література

1. Надольний І. Філософія: навч. посіб. Київ: Вікар, 1997. 84 с.
2. Кант І. Критика чистого розуму / пер. с нем. Н. О. Лосский. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 672 с.
3. Советский энциклопедический словарь / под. ред. А. Прохорова. Москва: Советская энциклопедия, 1981. 1600 с.
4. Ленин В. Полное собрание сочинений (Философские тетради) в 55 тт. Т. 29. Москва: Изд-во политическое л-ры, 1969. 783 с.
5. Маковельский А., Жуковский М. История логики. Москва: Кучково поле, 2004. 479 с.
6. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 5. С. 655.
7. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. Т. 9. С. 500.
8. Эбзеев Б. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. Москва, 2007. 384 с.
9. Шершеневич Г. Общая теория права. Вып. 3. Москва: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. 698 с.
10. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Держава і цивілізація в історії України. Київ: ЕКО-ПРОДАКШН, 2009. 980 с.
11. Парсонс Т. Общий обзор. Американская социология. Москва: Прогресс, 1972. С. 360–378.
12. Sociologicka encyklopedie. Praha, 1991. 480 p.
13. Malinowski M. Instytucja instytucjonalizacja jako kategorie trojety sane socjologii. Studia socjologizmc, 1989. № 1. P. 121–146.
14. Gidden A. Die Constitution der Gesellschaft. Frankfurt am Mein, 1992. 460 p.
15. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. Литвина. Київ: Парламент. вид-во, 2004. 344 с.

16. Задорожня Г. Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: монографія.; Нац. акад. внутр. справ. Київ: Алерта, 2016. 552 с.

Анотація

Матвійчук А. В. Проблеми розуміння обов'язків держави як правової категорії. – Стаття.

У статті досліджено поняття й сутність обов'язків держави як правової категорії. Встановлено, що складовими обов'язків держави як правової категорії є поняття обов'язків держави, ознаки таких обов'язків, їхня специфіка, видовий склад обов'язків держави, суб'єкти (носії) таких обов'язків, правове закріплення обов'язків держави і гарантії їхнього забезпечення.

Ключові слова: правова категорія, обов'язки держави як правова категорія, носії обов'язків, гарантії обов'язків держави.

Аннотация

Матвийчук А. В. Проблемы понимания обязанностей государства как правовой категории. – Статья.

В статье исследовано понятие и сущность обязанностей государства как правовой категории. Установлено, что составляющими обязанностей государства как правовой категории являются понятие обязанностей государства, признаки обязанностей, их специфика, видовой состав обязанностей государства, субъекты (носители) таких обязанностей, правовое закрепление обязанностей государства и гарантии их обеспечения.

Ключевые слова: правовая категория, обязанности государства как правовая категория, носители обязанностей, гарантии обязанностей государства.

Summary

Matviichuk A. V. Problems of understanding the responsibilities of the state as a legal category. – Article.

In the article the concept and essence of the obligations of the state as a legal category are researched. It was established that the constituent duties of the state as a legal category are: the notion of the duties of the state, the features of such duties, their specifics, the specific composition of the duties of the state, the subjects (carriers) of such duties, legal consolidation of state duties and guarantees of their provision.

Key words: legal category, duties of the state as a legal category, bearers of duties, guarantees of state duties.